

Дар'я Маковська

ОБ'ЄКТИВНИЙ ЕТНІЧНИЙ СТАТУС ЯК ЧИННИК ЕТНОПОЛІТИЧНОЇ МОБІЛІЗАЦІЇ: ВИЗНАЧЕННЯ ПАРАМЕТРІВ ВИВЧЕННЯ

Предметом вивчення у цій статті є етнополітичний конфлікт, який часто призводить до насильства на етнічному ґрунті та перешкоджає нормальному функціонуванню державних і соціальних систем.

Вивченню етнополітичної конфліктності і чинників, що її спричиняють, присвячені ґрунтовні роботи відомих вчених — Л. Дробіжевої, Т. Р. Гурра, Д. Горовіца, В. Котигоренка, О. Майбороди, В. Тішкова, М. Савви та інших. У *новітніх дослідженнях* з цієї тематики аналізуються ресурси, передумови, причини етнополітичного конфлікту, класифікуються його суб'єкти та закономірності їхньої поведінки. Активізація конфліктів на етнічному ґрунті, суб'єкти яких діють у сфері етнополітики, безліч невдач в їх профілактиці та ліквідації наслідків визначають необхідність подальшого повного і різнобічного їх дослідження.

Метою цієї публікації є визначення й обґрунтування вибору основних параметрів, які необхідно враховувати, вивчаючи об'єктивний етнічний статус як чинник етнополітичної конфліктності.

Структуротвірні суб'єкти етнополітичної конфліктності

Етнічна група, як і будь-яка соціальна спільність, може виступати як страта в ранжируваних соціальних системах. У такому разі ми говоримо про етнічну стратифікацію як про впорядковану нерівність етногруп у ранжируваному за етнічною ознакою зрізі соціальної стратифікації. На місце індивіда або групи в системі ранжируваних міжетнічних стосунків указує його етнічний статус¹. Нерівноправне статусне становище домінуючих і субординованих груп досить часто вказується як основоположна причина етнічного конфлікту².

Перетворення етнічної спільноти на актора етнополітичного конфлікту, метою якого є зміна нерівноправного статусного становища етнічної спільноти, передбачає обов'язкове оцінювання групою цього статусу в системі етнічної стратифікації, трансформацію інтересів етнічної спільноти в мотиви і цілі політичної участі (політизацію етнічності³) та усвідомлення необхідності участі

в етнополітичному конфлікті для досягнення мети — зміни статусного становища етнічної спільноти. Таке формулювання дає нам змогу виділити основні структурні складові етнічного статусу як основної причини виникнення та розвитку етнополітичного конфлікту: реальне становище етногрупи в системі етнічної стратифікації — статус об'єктивний, а оцінювання етногрупою свого становища в системі етнічної стратифікації, тобто її ставлення до свого становища, — статус суб'єктивний⁴.

Визначення статусу етногрупи за об'єктивним і суб'єктивним показниками — перший виділений нами параметр вивчення етнічної стратифікації як чинника розвитку етнополітичного конфлікту. Надалі наше дослідження буде присвячено вивченню статусу об'єктивного.

Етнічна ідентичність разом з ідентичністю державною — одна з найважливіших форм колективної ідентичності в ХХ столітті. У контексті теми це має особливе значення, враховуючи той факт, що стосунки двох основних, найбільш всеосяжних форм соціальних угруповань (груп об'єднаних за етнічною і цивільною ознакою) набувають у наш час конкурентного характеру⁵. Держава й етнос є опорними складовими системи, в рамках якої може розвиватися етнополітична конфліктність як результат етнічної стратифікації.

Визначення структурних елементів таких систем покликане продемонструвати, проти кого спрямований конфліктний потенціал конфліктної етнічності, хто виступає суб'єктом дій, що оцінюються групою як загроза своєму статусу або як причина субординованого статусу етногрупи. Складові цих систем можуть бути:

1) різнопорядковими, відносини в рамках «державна — етнос» (наприклад, титульна етногрупа та її державні структури — етнічна меншина в грузино-абхазькому конфлікті);

2) однопорядковими, відносини в рамках «етнос — етнос» (наприклад, осетино-інгуський конфлікт)⁶.

Необхідно зазначити, що взаємодії в системі «державна — етнос» можуть варіюватися залежно від того, що в них є державотворчим чинником: етнічна приналежність (ФРН) чи громадянство (Франція). Це зумовлюється тим, що практично всі сучасні держави поліетнічні, в більшості з них присутні (офіційно чи неофіційно) титульна етнічність і контактуючі меншини. У випадках, коли держава утворена на основі національної належності, титульний етнос буде володарем державної влади і відповідних можливостей адміністративно-політичного впливу на етногрупи,

тобто вже гарантовано володіти найвищим статусом порівняно з етнічним меншинами. Якщо ж об'єднувальною основою держави є громадянська ідея, то можливість застосування тих самих методів дії вже не буде етностатусним показником (окрім ситуацій, коли домінуюча за демографічними показниками більшість володітиме просто кількісною перевагою в апараті влади). Але і в таких державах може простежуватися як етнічна субординація, так і етнічна конфліктність. До цієї категорії належать і держави, основу яких становлять емігранти зі Старого Світу, — США, Канада, Австралія. Наприклад, у США — державі іммігрантів — ситуація різко відрізняється від декларованої єдності нації. Так, дані перепису населення США 1990 року показали, що тільки 5% опитаних на запитання «Яке Ваше етнічне походження?» відповіли, що вони просто «американці», тоді як інші віднесли себе до однієї з виявлених переписом 215 етнічних груп. Ця держава, як і раніше, досить жорстко стратифікована і за етнічними, і за расовими ознаками. Крім того, має місце і зворотна дискримінація, пов'язана із законами, які наказують університетам і керівникам установ та бізнесу брати на роботу в першу чергу небілих. Кількість іммігрантів збільшується, і вони не поспішають розлучатися зі своїми культурними цінностями. Наприклад, мексиканські американці — одна з найдавніших етнічних груп у США. У Каліфорнії вони становлять 31% населення штату й активно вимагають статусу національного анклаву⁷. Незважаючи на те, що США — держава досить децентралізована і кожен штат має свій власний кодекс законів, там спостерігається тенденція до ще більшого розщеплювання. Наприклад, 1993 року губернатор штату Гаваї закликав Конгрес США до федерального визнання гавайської нації, яка мала б у власності один з островів, а етнічні гавайці (що становлять 20% населення штату) могли б обирати до парламенту своїх власних представників⁸. Нині у зв'язку з активною протидією державної системи США цьому руху, його діяльність значно зменшилася, а колишній лідер організації Мілані Траск тепер очолює організовану в Гаазі «Організацію непрезентованих народів і націй».

Слід зазначити, що жодна із систем організації поліетнічних суспільств не є засобом абсолютної профілактики розвитку етнополітичної конфліктності. У тому числі і жодна з існуючих форм державного устрою не є стримувальним чинником для етноконфліктних процесів. Етнічна конфліктність спостерігається і в унітар-

них державах (корейці в Японії), і в асиметричних федераціях (племінне населення штатів Тріпура й Ассам в Індії), і в симетричних федераціях (баски в Іспанії), і в унітарних державах, що мають у своєму складі автономії (дантчани і фарерці) і території з обмеженими автономними правами (корсиканці у Франції). Державний устрій у контексті теми має значення, по-перше, як показник статусу етногрупи залежно від форми організації поліетнічного суспільства; по-друге, як показник легітимних можливостей етногрупи змінити свій статус. Так, наприклад, Конституція Іспанії 1978 року передбачає право національностей на автономію, що і дозволяє деяким регіонам (Андалусії, Галіції, Каталонії, Країні Басків) мати практично всі ознаки суверенних держав: територію, парламент, уряд, законодавчі і виконавчі права та повноваження. Але при цьому в Конституції Іспанії зазначається і неподільність Іспанії як держави⁹. Іспанія — регіоналістична держава і її автономні утворення не мають більше можливостей для реалізації власних програм, ніж адміністративно-територіальна одиниця (хай і автономна) у складі Іспанії як унітарної держави¹⁰. Отже, і висунуті в 2003 році трьома провідними каталонськими і однією баскською партіями радикальні проекти національного самовизначення, в яких пропонується Каталонії і Країні Басків увійти на правах окремих членів до Євросоюзу і залишитися з Іспанією в асоційованих відносинах¹¹, не мають реалізації в рамках чинної Конституції Іспанії.

Причини етнічної стратифікації

Виявлення причин етнічної стратифікації в контексті теми має значення насамперед тому, що часто виникнення етнічної конфліктності не можна абсолютно точно співвіднести з домінуючим або субординованим статусом групи за однією з осей стратифікації. Етностатусна конфліктність може виникнути, якщо етногрупа піддається прямій і цілеспрямованій дискримінації з боку домінуючого етносу, що і провокує політизування та конфліктність дискримінованої етногрупи.

Так, наприклад, розглянемо становище корейської етнічної меншини в Японії. Традиційно вважається, що Японія абсолютно мононаціональна країна, проте насправді тут постійно проживають понад 687 тис. корейців (1985 р.), які становлять понад 85% всіх зареєстрованих імміграційною владою і 0,8% загальної кількості населення країни. 642 729 корейців належать до постійних

резидентів Японії, з яких 90% народилися в країні¹². 1939 року в Японії вийшов закон про загальну трудову повинність, на основі якого протягом шести років до Японії, на Сахалін і тихоокеанські острови було працемобілізовано близько 725 тис. працездатних корейців. У квітні 1952 року ці люди втратили статус підданих Японської імперії і були оголошені «іноземцями». Надалі корейська меншина в Японії піддавалася дискримінації в усіх сферах життя суспільства, наприклад, у можливості одержувати статус постійного резидента або громадянство, а також і у сфері соціальної (корейці одержували за рівну працю меншу, ніж японці, заробітну платню, справно виплачуючи податки в державну скарбницю, були позбавлені соціального забезпечення, страхування, медичного обслуговування, кредитування).

Багато в чому завдяки діяльності «Генеральної ліги корейських громадян» і «Асоціації корейських громадян Японії» умови існування корейців були значною мірою пом'якшені. Наприклад, уже з 1990 року почали вестися суперечки про надання постійним резидентам права участі у виборах місцевих органів влади, частина місцевих урядів підтримала внесення змін до Закону про вибори¹³. Один з корейців — Арай Шокеї удостоївся бути обраним в нижню палату японського парламенту.

Таке ставлення до етнічної меншини з боку домінанти було викликане декількома причинами, передовсім величезною культурною своєрідністю країни. Але, на нашу думку, тут простежується ситуація, коли титульний етнос розглядав усіх неяпонців як пряму загрозу своєму економічному добробуту. Це можна пояснити крайньою обмеженістю природних ресурсів країни, характерною для даної території високою густотою населення (в 100 разів більшою, ніж у США), що в поєднанні з величезним напливом емігрантів (у тому числі і нелегальних, чисельність яких налічувала у 2000 р. 252 тисячі осіб¹⁴) створювало дуже високу конкуренцію на ринку праці і ставило питання про можливості держави, пов'язані в першу чергу з природними причинами, забезпечити нормальний рівень добробуту для населення, кількість якого зростає.

Крім того, етнічна нерівність може і не мати у своїй основі саме дискримінацію за етнічною ознакою. У цьому разі йдеться про вторинну етнічну стратифікацію, коли, наприклад, «етнополе А опиняється в соціальній піраміді нижче за етнополе Б (за престижем, рівнем освіти, рівнем життя й умовами праці та життя) не через надання привілеїв А і дискримінації Б, а просто тому,

що через конкретні умови міграції одне етнополе збігається з місцями, а друге — із селом»¹⁵. Вторинна етнічна стратифікація, що призводить у результаті до етнополітичної конфліктності, може бути пов'язана, наприклад, з традиційним етнокультурним розподілом праці. Така ситуація є причиною політичного протистояння греків і турків на Кіпрі. Кіпрське суспільство традиційно було поділене за етнічно професійною ознакою на дві групи, які мирно співіснували між собою. Перша група — турецька община (одна п'ята населення), представники якої, в основному тримали в своїх руках діяльність, яку схвалював іслам: військову, адміністративну, політичну, духовну, завдяки чому і забезпечували собі політичне панування на острові. Друга група — грецька община, члени якої були здебільшого торговцями, ремісниками і фінансистами. Економічна і демографічна перевага греків не була загрозою для турків унаслідок їх політичного домінування. Але після підписання в 1878 році між Англією і Туреччиною Кіпрської конвенції острів став англійським колоніальним володінням. Влада на острові перейшла до англійців, і така різка зміна у сфері розподілу влади призвела до того, що турки на острові опинилися в становищі економічно слабкої меншини. Наслідком цього стала зростаюча напруженість між общинами, аж до озброєних зіткнень. Як результат — острів було поділено між двома ворогуючими етнічними групами¹⁶.

Реальний статус етнічної групи

Як останній параметр для вивчення ролі об'єктивного етнічного статусу в розвитку етнополітичної мобілізації ми назвемо обов'язкове визначення об'єктивного статусу етнічної спільноти за основними осями етнічної стратифікації: політичною, економічною, професійною.

Конфліктність етногрупи може бути викликана тим, що вона посідає різне становище за різними осями стратифікації, оскільки «коли люди займають несумісні статусні становища, два взаємосуперечні статуси можуть породити реакції, відмінні від дій кожного з них, узятого самого по собі, а іноді навіть і викликати до життя більш екстремістські реакції»¹⁷. Як обґрунтування наведемо приклад етнополітичної конфліктності в Латвії.

До моменту розпаду СРСР в Латвії «питома вага російськомовних жителів перевищувала 40%, тоді як латиші становили трохи більше половини всіх жителів республіки»¹⁸. У доперевбудовний

період на промислових підприємствах Латвії непроститивною сферою діяльності на той час в основному були зайняті представники російськомовного населення республіки. Але з початком перебудови на основі державних промислових підприємств почали активно формуватися комерційні структури (кооперативи, а згодом й інші форми підприємств), куди активно перекачувався державний капітал. Членами цих кооперативів, природно, ставали працівники цих підприємств та їхні родичі. Таким чином приватний бізнес у Латвії став переважно російським, і російськомовне суспільство перемістилося у престижні страти суспільства. Зміни в економічному статусі росіян сприяли їх відносно толерантному ставленню до процесів національного відродження Латвії. Проте такий стан речей не міг задовольнити латишів, тепер уже титульний етнос. У даному випадку, на нашу думку, чітко виявляється ситуація, коли титульна група займає різні суперечливі статусні становища в суспільстві: високе за політичною і низьке за економічною осями стратифікації. Наступним кроком латвійської сторони було присвоєння в рамках закону про мову (1989, 1992 рр.) латиській мові статусу єдиної державної мови. З 1997 року, зауважимо, вже після пом'якшення умов отримання громадянства, претендентів на громадянство пропонувалося продемонструвати певний рівень знань з латиської мови. «За допомогою законів про мову і громадянство латвійська влада отримала інструменти для майнового утиску російськомовного населення і втручання в підприємницьку діяльність»¹⁹.

На нашу думку, в даному випадку саме суперечності у статусі титульної групи спровокували її мобілізацію, що дало змогу етногрупі відновити статусну рівновагу шляхом використання державних механізмів дії на домінуючу в економічних відносинах групу (росіян). Як «побічний результат», титульна група одержала у своїй державі конфліктну етногрупу, що вимагає від держави реалізації своїх прав у сфері освіти і в доступі до набуття громадянства.

Закон зростаючих потреб і етнополітична мобілізація на прикладі Бельгії

Основний конфліктний потенціал у Бельгії було закладено ще під час ухвалення першої Конституції (1831 р.), яка визначила Бельгію як унітарну державу з єдиною державною мовою — французькою, що у принципі відповідало інтересам обох сторін:

фламандської і валлонської. Але вже наприкінці XIX — на початку XX ст. у розвитку цих територій намітився істотний дисбаланс. Фландрія значно відставала у промисловому розвитку, більшість населення працювала в сільському господарстві. У Валлонії, навпаки, активно розвивалася промисловість, збільшувалася кількість працівників промисловості і профспілок, що забезпечувала основну частку національного продукту Бельгії. Низький економічний статус фламандців, панування французької мови як державної у сфері управління спровокували їх до розвитку політичної активності з вимогами лінгвістичної і культурної самостійності. Як наслідок 1863 року адміністрація, судочинство, частково освітня система Фландрії були перекладені фламандською мовою. Фламандську зобов'язали знати навіть офіцерський склад армії, який традиційно формувався з франкомовного населення. Але Бельгія і надалі залишалася унітарною з єдиною державною мовою — французькою.

«Введення загального виборчого права в 1919 році дало змогу Фландрії вигідно використовувати перевагу чисельної більшості, і саме в цей час необхідність лінгвістичного самоутвердження набула політичного забарвлення»²⁰. Це зумовило переваги Фландрії в наступному витку фламандсько-валлонської конфліктності, який припав на 50–60-ті роки XX століття. За Фландрією в цей період була значна перевага в демографічній ситуації та економічному розвитку (пов'язана з економічним занепадом Валлонії внаслідок кризи в гірничодобувній промисловості)²¹. Це спричинило значний сплеск валлонського національного руху, що концентрується навколо вимог економічної автономії. Валлони шукали причину свого економічного занепаду в панівній тепер уже позиції фламандців у державних структурах, яку вони завоювали завдяки своїй демографічній перевазі. Результатом стало надання нідерландській мові статусу офіційної в 1963 році, а згодом і внесення змін до Конституції (1970 рік). Країна була поділена на три етнолінгвістичні общини (франкомовну, голландськомовну і германомовну), державних мов також стало три. Статус регіонів (з правами культурних автономій) було визнано за Валлонією, Фландрією і Брюсселем.

Надалі, окрім економічного, і політичне лідерство в країні перейшло до Фландрії, що стало каменем спотикання для Валлонії і Брюсселя. Ці суперечності і сильні націонал-сепаратистські тенденції мають місце і дотепер, навіть після ухвалення Конституції 1994 р., за якою Бельгія «з класичної децентралізованої

унітарної держави перетворилася на регіоналізовану державу»²². На сьогодні фламандці активно добиваються членства Фландрії в Євросоюзі, Фламандський блок активно пропагує антибельгійські погляди, зокрема, пропонується реконструювати існуюче нині об'єднання Бенілюкс у Фланвалнілюкс (Фландрія, Валлонія, Нідерланди, Люксембург)²³. Відповідно до «Каталога фламандських домагань», представленого в 1999 році фламандськими партіями, Бельгія повинна знайти форму конфедерації. Ці ідеї мало популярні у Валлонії, оскільки модернізація гірничодобувної і металургійної промисловості в цьому регіоні відбулася досить недавно, і ці території в економічних відносинах украй залежні від федеральної солідарності²⁴. Хоча крайні валлонські партії періодично і декларують ідеї про приєднання до Франції.

У цій ситуації, на нашу думку, простежується чітка залежність етнополітичної активності від економічного і політичного статусу етнічних регіонів. Етноконфліктність однієї зі сторін посилювалася щоразу, коли друга сторона починала випереджати її в статусних показниках за економічною і політичною осями стратифікації. Пояснення цього можна знайти в початковій конфліктності соціально-економічної нерівності в суспільствах, що не є культурно гомогенними²⁵. У розглянутому випадку етнічна конфліктність з боку домінуючої етногрупи пов'язана зі змінами в соціальному становищі субординованої групи. Домінуюча група прагне зберегти своє становище в системі стратифікації, а група, що просувається вгору за осями стратифікації, діє відповідно до закону збільшуваних запитів, пред'являючи дедалі більші вимоги і демонструючи все більшу конфліктність²⁶.

Закон збільшуваних потреб найчіткіше простежується в ситуаціях, пов'язаних з етнічним сепаратизмом. Корсика у Франції, Еускаді в Іспанії, Фаррери в Данії, Квебек у Канаді — у всіх наведених системах діє одна закономірність: чим більше етнічна територія одержує, тим більше вона вимагає.

Висновки:

1. Оскільки основною причиною етнополітичного конфлікту є незадоволеність етногрупи ресурсами, що перебувають у її розпорядженні, і можливостями їх використання, аналіз етнічної стратифікації як чинника виникнення та розвитку етнополітичного конфлікту вимагає обов'язкового поділу етностатусних показників на суб'єктивні (оцінка ресурсів) та об'єктивні (реальні ресурси).

2. Як основні параметри, що потрібно враховувати під час аналізу об'єктивного статусу етногрупи в контексті теми, ми виокремили такі. По-перше, виділення суб'єктів етнополітичного конфлікту, оскільки це дає змогу визначити спрямованість мобілізаційного процесу і легітимність вимог етногрупи залежно від їх статусу. По-друге, визначення причин статусу етногрупи і причин конфлікту. Це обґрунтовується тим, що: далеко не завжди ініціатива у конфлікті належить субординованій етногрупі; становлення стратифікованого за етнічною ознакою суспільства досить часто є наслідком не прямої дискримінації, а соціокультурних особливостей взаємодіючих етногруп. По-третє, визначення реального статусу етногрупи, оскільки саме невідповідність становища етногрупи за професійною, економічною і політичною осями стратифікації може бути причиною етнополітичного конфлікту.

3. Етномобілізація як наслідок структурних змін у суспільстві зобов'язує виділити як останній параметр виявлення динаміки етнополітичної активності етногрупи порівняно зі змінами у статусному становищі самої конфліктної етногрупи й об'єкта її діяльності.

4. Не можна прогнозувати розвиток етноконфліктних процесів тільки за наявністю ранжируваного за етнічною ознакою соціального простору. Існує безліч поліетнічних стратифікованих суспільств, де етнічні групи, як домінуючі, так і субординовані, ніяк не заявляють про себе як сила, що бере участь у боротьбі за завоювання, утримання і використання політичної влади. Отже, є необхідність докладнішого вивчення суб'єктивного статусу етногрупи, який дає змогу групі оцінити свій статус як субординований або піддається небезпеці. Крім того етногрупа повинна не просто оцінити своє становище як субординоване, а й усвідомити необхідність боротьби за його зміну. Тому виникає питання, якою має бути взаємодія суб'єктивної і об'єктивної складових етностатусу, щоб спричинитися до виникнення і розвитку етнополітичного конфлікту.

¹ Савва М.В. Этнический статус: конфликтологический анализ социального феномена. — Краснодар: Изд-во КубГУ, 1997. — С. 24.

² Маруховська О. Про природу етнополітичних конфліктів: чому бунтують етнічні групи // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. Збірник — К., 2005. — Вип. 25. — С. 50.

³ Політологічний словник / За ред. М.Ф. Головатого та О.В. Антонюка. — К.: МАУП, 2005. — С. 581.

⁴ Савва М.В. Указ. соч.

⁵ Тишков В.А. Политическая антропология. — Lewiston: Edwin Mellen press, 2000. — С. 14.

⁶ Авксентьев В.А. Этнические конфликты: история и типология // СОЦИС. — 1996. — № 12. — С. 49.

⁷ Червоная С. А. Возможно ли единство во множестве? // США — ЭПИ. — 1997. — № 10. — С. 4.

⁸ Беликович А.В. Арктика: земля и люди. Анализ национальной земельной политики северных федераций. — Магадан: СВНЦ ДВО РАН, 1995. — С. 68.

⁹ Сенюшкіна Т.О. Попередження та врегулювання етнічних конфліктів: державно-управлінський вимір (проблеми теорії, методології, практики): Монографія. — Одеса: ОРІДУ НАДУ, 2005. — С. 156–157.

¹⁰ Автономов А.С. Конституционное (государственное) право зарубежных стран: учеб. — М.: ТК Вельби, Изд-во Проспект, 2006. — С. 225.

¹¹ Черкасова Е. Поворот во внешней политике Испании: амбиции и границы невозможного // МЭ и МО. — 2005. — № 8. — С. 65.

¹² Ким Г.Н. Корейцы за рубежом: прошлое, настоящее и будущее. — Алматы: Гылым, 1995 // <http://world.lib.ru>.

¹³ Анисимцев Н.В. Иммиграционная политика Японии: сохранение национальной идентичности в условиях глобализации // ВМУ, социология и политология. — 2005. — № 4. — С. 118.

¹⁴ Там само. — С. 116.

¹⁵ Ильин В.И. Государство и социальная стратификация советского и постсоветского общества 1917–1996 гг.: Опыт конструктивистско-структуралистского анализа. — Сыктывкар: Сыктывкарский университет социологии. Институт социологии РАН, 1996 // <http://www.socnet.narod.ru>.

¹⁶ Савва М.В. Указ соч. — С. 57.

¹⁷ Липсет С. М. Политическая социология // Американская социология. Перспективы, проблемы, методы. — М.: Изд-во Прогресс., 1972. — С. 217.

¹⁸ Лейшкалне Г.К. Русскоязычное население Латвии: проблемы интеграции в общество // СОЦИС. — 2005. — № 9 — С. 86.

¹⁹ Игрунов В. Экономическая реформа как вызов // <http://old.russ.ru/antolog/predely/4/igrun.htm>.

²⁰ Лаггас Н. Бельгийский опыт: пример федерализма путем разъединения // Федерализм: российское и международное измерения (опыт сравнительного анализа) / Под. ред. Хакимова Р. — Казань, 2004. — С. 584.

²¹ Ормонбеков Ж. Бельгийская модель федерализма: особенности и перспективы // Федерализм: российское и международное измерения (опыт сравнительного анализа) / Под. ред. Рафаэля Хакимова. — Казань, 2004. — С. 263.

²² Там само. — С. 623.

²³ Там само. — С. 608.

²⁴ Энгельс Ф. Бельгийцы сменили радужную коалицию на красно-синих // Федерации. — 2003. — № 3. — С. 9.

²⁵ Указ. соч. — С. 57.

²⁶ Этносоциология: Учебное пособие для вузов / Ю.В. Арутюнян, Л.М. Дробижина, А.А. Сусоколов. — М.: Аспект Пресс, 1998. — С. 198.